

УДК 39(=214.58)(477.54/.62)

Т. С. Сторожко

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ПОДУШКА В МАГІЇ РОМІВ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті проаналізовано поєднання утилітарного й ритуального значення подушки в побуті ромської родини. Розглянуто концепт «пух/перо» як складову романи бутти (ромської роботи). Відображено значення подушки як показника рівня заможності та статусу в ромській громаді. Простежено символіку подушки в ромському фольклорі та описано ритуальні дії з використанням подушки в побуті.

Ключові слова: подушка/перина, «романи бутти», роми Слобожанщини, традиційна культура.

Стаття посвячена аналізу сочетания утилітарного и ритуального значения подушки в быту цыганской семьи. Рассмотрены концепты «пух/перо» как составная часть романы бутты (цыганской работы). Отражено значение подушки как показателя уровня благосостояния и статуса в цыганской общине. Прослежена символика подушки в ромском фольклоре и описаны ритуальные действия с использованием подушки в быту.

Ключевые слова: подушка/перина, «романы бутты», ромы Слобожанщины, традиционная культура.

The article analyzes the combination of the utilitarian and ritual significance of pillows in everyday life of Roma families. The concepts of «feather» as an integral part of the romani work are considered. The importance of the pillow as an indicator of wealth and status in the Roma community is displayed. The symbolism of the pillows in Roma folklore is traced, and ritual actions connected with the using of pillows in everyday life are indicated.

Keywords: pillow/featherbed, romani work, Roma of Slobozhanshchina, traditional culture.

Інтерес до зазначеної теми виник, коли ми записували інтерв'ю щодо поховальної обрядовості в ромів. Ми змогли зібрати чималу кількість бувальщин. Крім того, інтерв'ю містили матеріали про подушки у традиційній культурі ромів. Цей пласт досі не досліджено, проте ця тема цікава, оскільки її міфологізовано та сповнено стереотипами про ромів, їхні надзвичайні здібності.

Варто зауважити, що досі питання щодо місця подушки в традиційній культурі ромів майже не відображено у працях дослідників. Найґрунтовніші відомості про зазначену проблему знаходимо в доробку російського етнографа І. Андроникової, зокрема в розділі її дисертації, присвяченому еволюції житла ромів [2]. Окремі аспекти використання подушки в побуті відображено в дослідженні О. Абраменко «Очерки языка и культуры цыган Северо-Запада России (русска и лотфика рома)» [1]. Розглядаючи обрядовість ромів, цю тему побіжно вивчає російський дослідник О. Черних [6].

Джерельною базою дослідження стали інтерв'ю, які записала авторка в ромів протягом 2007–2016 рр. Також опрацьовано свідчення ромів, записані в межах проекту Фонду історичних відеоматеріалів «Люди, які пережили Шоа». 1994 р. цей фонд заснував режисер С. Спілберг, щоб записати на відеоплівку й зберегти спогади тих, хто пережив Голокост, а також спогади інших свідків і жертв нацистських переслідувань. Інтерв'ю брали в низці країн упродовж 1994–1999 рр. Оскільки інтерв'юери, які брали участь в цьому проекті, здебільшого не були обізнані з ромською культурою, багато уваги приділяли не лише воєнній тематиці, а й загальнішим питанням щодо життя, культури і традицій ромів [3]. Ще одним важливим джерелом стала книжка «Язык цыганский весь в загадках», до якої увійшли етнографічні та фольклорні записи, що їх зробила І. Андроникова [7]. Аналіз окремих зразків фольклору дає змогу простежити, як обрану тематику відображено в усній традиції ромів.

Слід також зауважити, що, розглядаючи концепт подушки в магії та побуті ромів Слобожанщини, ми свідомо не плануємо зосереджувати увагу на шкідливій магії та пов'язаних з нею обрядах. Ці питання можуть стати/бути темою окремого дослідження. Ми ставимо перед собою такі завдання:

- проаналізувати поєднання утилітарного й ритуального значення подушки в побуті ромської родини;
- розглянути концепт «пух/перо» як складову *романи бути* (ромської роботи);
- показати значення подушки як ознаки рівня заможності та статусу в ромській громаді;
- простежити символіку подушки в ромському фольклорі;
- описати ритуальні дії, у яких використовують подушку в побуті.

Подушка в побуті ромської родини

Опрацьовані джерела дають змогу простежити, як трансформувалося значення подушок і перин у традиційній культурі ромів протягом ХХ – поч. ХХІ ст. Так, у часи кочівлі (до закону про перехід на осілий спосіб життя 1956 р.) перина, разом із самоваром і конем, були одним із головних атрибутів ромської родини. Це можна пояснити практично, адже роми спали на перинах, розісланих у шатрі чи просто неба, тому перини становили своєрідний життєвий простір родини. Відповідно їхня якість і кількість часто символізували рівень заможності родини.

У фольклорі можна добре простежити тріаду найважливіших матеріальних цінностей ромського побуту – кінь, перина і самовар: «*краще самовар з периною продати, ніж з конем розпроцатися*», «*кінь здох – продавай останні перини і самовар*»¹ [7, с. 154].

Навіть після заборони кочівлі в СРСР 1956 року і поступового переходу на осілий спосіб життя подушки не втрачають свого значення: «*і в колгоспі без перини, без самовара не обійдеся*» [7, с. 232].

Оскільки перини мають дуже близьке до подушок смислове навантаження, ми умовно розглядатимемо їх як різновид подушок. Це відображено й у ромській мові, де «*тодушку*» позначено словом «*шеранд*», а перину – «*баро шеранд*», тобто «*велика подушка*».

Варто також зауважити, що в часи кочівлі можна було награтити на два різновиди перин: ті, на яких спали, і ті, якими вкривалися. Перші виготовляли, додаючи до пуху пір'я, щоб вони краще тримали форму і були більш пружні. З переходом на осілий спосіб життя їхнє значення нівелюється, а такі перини поступово виходять з ужитку.

Ідеальним наповнювачем для подушок і перин у ромів традиційно вважали пух качок і гусей. Про перини, виготовлені з курячого пуху, говорили, що «*це не перина, а м'якина*» [10], однак такий варіант коштував значно дешевше.

Подушка як складова «романи бути»

Один із базових концептів циганської культури і мови – «*романи бути*», тобто «*циганська робота*». Як зазначає дослідник Г. Цветков, вказане поняття об'єднує низку групових занять ромів, що «*мають тривалу традицію і усвідомлюються як споконвічно циганські*» [5]. Концептуальність «романи бути» зумовлено тим, що згідно з цим поняттям визначають кордони групової ідентичності ромів, пов'язаної з освоєнням економічних ніш маркованої межі «свого» і «чужого» [5]. Виготовлення подушок було й досі лишається виключно жіночою роботою, а заготівля пір'я стала складовою професійних практик. Ось як про способи добути пір'я розповідають інформантки:

«- А де брали пір'я для подушок?

- А ворожили! Курей, гусей давали. Знаєш? Моя мати ходила ворожити, все приносила: курей, поросят даже, борошно, олію. Все!» [12].

«- Ну-у-у, це ще, як по старому режиму. Йшли до села, і купували пір'я (крізь сміх), і шили подушки і перини.» [11].

Зараз купівля та перепродаж пір'я лишається важливою складовою заробітку деяких ромських груп, передусім українських ромів-сервів та русска рома. Досі ми спостерігали за цією роботою

¹ Тут і далі переклад з російської – Т. С.

переважно жінок. Тут доцільно навести кілька прикладів з ромського фольклору, де згадують господарські здібності ромської жінки щодо виготовлення нею перин:

«Що циганка спритніша, то перина м'якіша»;
«Пташка по зернятку клює, циганка по пір'їнци перину збере»;
«Якби дружина курей не крала, замість перини на землі б спали»;
«Куру в котел – пір'я в перину» [7, с. 191].

Подушка – статусна річ

Як ми вже зазначали, якість і кількість подушок – це своєрідний показник статусу родини у громаді: *«У шатрі подушки великі, перини, ковдри, килими. Ми добре жили!» [12].*

У родині подушки вважають власністю старших членів, тому саме старші вирішують, як їх розподілити, коли передають майно у спадок.

Одним із центральних концептів у культурі ромів є уявлення, пов'язані з ритуальним забрудненням та нечистотою. Якщо особа не дотрималася ритуальних заборон на контакт з «нечистими» предметами, вона також стає «ритуально нечистою». З цим пов'язано наявну у традиційній ромській культурі ієрархію посуду й речей [4, с. 467–468]. Статусність речей у межах ромського житла передбачає, що їх демонструють, розміщуючи на видноті, у зоні «чистих речей».

Щоб вберегти перини від негативної енергетики, ромські господині вдаються до спеціальних маніпуляцій. Це стосується і посагу для дівчат-підлітків, адже подушки – важлива його складова, про що ми докладніше розповімо нижче.

Подушка/перина – символ подружнього життя

У ромських родин, де є дівчата, придане готують заздалегідь. Коли дівчинці виповнюється шість-вісім років, найближчі родичі, хрещені батьки починають скуповувати постільну білизну, посуд, формуючи посаг для майбутньої нареченої. Важливе місце в цьому тривалому процесі посідає підготування подушок. Вони мають бути обов'язково нові, тому старші жінки в багатьох родин і досі купляють пух та шують їх власноруч. Користуватися чимось із приданого суворо заборонено.

У домі є спеціально відведене місце, де складають придане для нареченої-підлітка. Кожен, хто приходить до цієї оселі, може побачити велику гору з подушок та іншого хатнього начиння, вкриту гарним покривалом чи навіть перев'язану стрічками. Що дорожчі на вигляд ці речі, то заможнішою вважатимуть родину.

Зазначена традиція незмінна впродовж тривалого часу. Про це свідчать як численні ромські приказки та прислів'я: *«Наречений без коня і воза, наречена без подушок і перини» [7, с. 303], «Доньці перина і віз, синові кінь і батіг» [7, с. 310],* так і розповіді інформантів під час інтерв'ювання: *«Да, а ці вже дають подушки, коврик, вбрання... Натє, живіте... Намета. Ну і всьо... Це вже багате весілля... А бідні що дадуть, брате? – Бідний є бідний...» [13].*

Традиційно вважають, що подушки та постільну білизну можуть дарувати тільки найближчі родичі. Тому, коли на весіллях виділяють окрему кімнату для подарунків, саме найближчі родичі дарують молодятим постільні речі. Їх також складають і виставляють напоказ гостям.

Аналізуючи зразки ромського фольклору, вміщені у збірці «Язык цыганский весь в загадках: Народные афоризмы русских цыган из архива И. М. Андрониковой», ми помітили, що досить часто подушки й перини стають метафорою одного з подружжя: *«Вона заміж вийшла, а у неї подушку вкрали»* (чоловіка відбили) [7, с. 370], *«Гарний килим, але перина м'якіша»* (дівчина вродлива, а своя дружина краща) [7, с. 267].

Тому не випадково в ромській традиційній культурі вважають, якщо якимось хочуть зашкодити комусь із родини, то дії спрямовують на подушку цієї людини. З цим пов'язані спеціальні засоби «охорони» подушок, а значить, і сімейного добробуту.

«Свої» та «гостьові» подушки

Важливу роль у житті ромів відіграють традиції гостинності, що передбачають відповідні правила поведінки зі сторонніми людьми, які з'являються в оселі. За «гостя» можуть вважати лише людину, яка прийшла з добрими намірами. Найбільшим виявом довіри до такої особи є запрошення до столу і пригощання їжею. З гостями в ромів пов'язані важливі правила, що

стосуються ритуальної чистоти. Гостя ззовні майже завжди підозрюють у контакті з нечистим. Через це роми вдаються до різних заходів, щоб «очистити» предмети, з якими контактувала стороння особа. Одні роми вважають, що достатньо ретельно вимити чашку після гостя, інші тримають спеціальний «гостьовий» посуд, треті викидають посуд, яким користувався гість.

Те саме стосується й подушок. Якщо в оселі з'являються сторонні особи, наявні вдома подушки чітко ділять на «свої» та «гостьові». Вважають, що «свої» подушки можна пропонувати тільки близьким родичам.

Тривале сусідство з неромським населенням часто переходило в тісні дружні стосунки. Як раніше, так і зараз часто трапляються випадки, коли, наприклад, українці й роми стають кумами, а значить, частими гостями в оселях одне в одного. У ромських родинах, які підтримують тісні стосунки з «гадже», тобто неромами, можуть бути ще окремі «гадженські» подушки, які зберігають у спеціально відведеному місці, окремо від всіх інших. Це пов'язано з традиційними уявленнями ромів про чисте/нечисте. Зазвичай «гадже» не знають і не дотримуються багатьох правил, обов'язкових у ромських родинах, вони ненавмисне можуть забруднити чисті речі. Такі дії призводять до зниження соціального статусу особи і можуть знизити соціальний статус особи і впливати на «честь» усієї родини [4, с. 469–470].

Якщо господарі сумніваються в репутації чи справжній меті гостя, на подушку можуть одягнути додатковий пірничок або покрити її зверху простиралом, щоб мінімізувати безпосередній контакт. Це явище відображено в ромських прислів'ях: «Хорошому гостю м'яка подушка, поганому гостю – камінь під голову» [7, с. 101].

Бувають випадки, коли гість відмовляється від подушки. На це може бути кілька причин. Оскільки не всі родини можуть мати достатню кількість «гостьових» подушок, іноді можуть запропонувати «гадженську» подушку, але в такому разі гості здебільшого відмовляються від подушки взагалі.

Про ще один можливий мотив відмови ми дізналися під час інтерв'ю: «Він тільки за поріг, а вони лягли на його подушку і прочитали його думки, з якими він на ній спав» [8]. Якщо гість без поважної причини відмовляється від подушки – це найчастіше викликає підозру. Наші респонденти переконані: така поведінка може свідчити, що ця людина має недобрі думки про господарів і відповідно не хоче, щоб вони потім про це дізналися.

Подушка в системі уявлень про чисте/нечисте

Отже, як ми вже зазначали, подушка дуже тісно пов'язана з уявленнями ромів про «чисте/нечисте». Взагалі у традиційній культурі ромів усе, що пов'язано зі сном – ліжка, постільна білизна, зокрема й подушки, – вважають нечистим. Згадка про нього може осквернити чи образити співрозмовника. Через це в деяких діалектах ромської мови прийнято вибачатися, якщо вжили такі слова: «А як ви спали, вибачте, на чому?» [8].

Якщо не вдалося уникнути ситуації, коли ночували люди з негативною енергетикою чи сумнівною репутацією, за словами інформантки, «Треба це все почистити...» [9], тобто провести спеціальні маніпуляції, щоб очистити подушки. Іноді достатньо просто випрати пошивки/пірнички, на яких спав гість. У деяких випадках вдаються до складніших дій, однак це питання потрібно додатково дослідити.

Щоб уберегти від злого ока, подушки на день покривають прозорою накидкою, під яку «нечисть не заходить» [9].

Цікавою також є ієрархія «чистих» речей, якими користуються в побуті. Так, за жодних обставин не можна класти подушку чи інші постільні речі на стіл, оскільки після цього з нього не можна буде їсти. Проте ту саму подушку вважатимуть нечистою, якщо її покласти на підлогу чи на стілець. У крайньому випадку дозволяють застелити стілець чистою серветкою і тільки тоді класти на неї подушку.

Роми суворо дотримуються заборон, пов'язаних з поховальною обрядовістю. Так, одяг, який належав покійнику, вважають нечистим. Це також стосується постелі, на якій лежав небіжчик. За спостереженнями О. Абраменко, спати на ліжку покійного можна, однак постільну білизну, подушку, матрац спляють або віддають неромам [1, с. 81–82]. Для сімей з низьким матеріальним

достатком втратити подушку – додатковий тягар, тому людина, яка помирала, відчуваючи, що скоро помре, могла попросити забрати в неї подушку. У такому разі родина могла й далі користуватися цією подушкою.

Лікувальна й захисна функція

Пір'я як наповнювач для подушки використовують не лише через утилітарні, а й магичні міркування: *«легкий, як пір'їна»*, а отже й сон – не обтяжений переживаннями, роздумами. Пір'я/пух має ще й ознаку «бути легким», а «легке» має ще й друге, переносне, значення «не обтяжене переживаннями, роздумами». Друге ж значення конкретизовано в повір'ї: щоб був легкий сон, треба спати на подушці з легким пір'ям/пухом.

Серед ромів досі заборонено виготовляти подушки з пуху диких птахів, вбитих на полюванні. Вважають, що страх і тривога, які відчувала пташка, передаватиметься людині, що спатиме на такій подушці, тому в неї обов'язково болітиме голова [8].

Інформанти також згадують спеціальні подушки з трав, які застосовують, щоб лікуватися. Також їх можуть виготовляти для профілактики різних захворювань: *«Когда ребенок больной, подлаживают. Для дыхания хорошо и ум тогда хороший»* [9]. Серед трав, використовуваних, щоб наповнити такі подушки, інформатори назвали полинь, чистотіл, м'яту, колоски пшениці, черемшу тощо.

Одна з ромських груп зберігає вірування про те, що людина, яка знайде зміїну шкіру, матиме вдачу. З такої знахідки можна зробити оберег. Частину шкіри зминають з воском і скатують у кульку, яку вшивають у подушки чи перину. Роми вірять, що власнику такий оберег обов'язково принесе щастя [6].

«Суджений-ряджений...»

Магічні властивості подушок використовують також на Святки, коли відбуваються різноманітні ворожіння. Багато способів ворожіння, про які нам розповідали інформанти, виникли внаслідок культурних інтерференцій і явно запозичені у слов'янських сусідів. Так, під подушку у дні Святків кладуть:

- «колодязь» з сірників або паличок («що він вищий, то краще»). При цьому перед сном промовляють такі слова: *«Суджений-ряджений, прийди, водички випий»*;
- гребінець: *«Суджений-ряджений, прийди, волосся розчеси»*;
- люстерко, у якому уві сні дівчина має побачити зображення свого майбутнього нареченого.

Висновки

Подушка й перина належать до одного з поширених атрибутів родинного життя, є одним із маркерів заміжньої жінки. Для деяких ромських груп і досі важливо перепродавати «пух/пір'я», щоб заробити грошей/на життя; будь-які маніпуляції з подушками належать переважно до жіночої сфери. Подушка – важливий маркер рівня заможності та статусу в ромській громаді. Тема подушок яскраво представлена в ромському фольклорі, у якому часто ототожнюють якості заміжньої жінки з периною. У повсякденному житті спостерігаємо лікувальні, захисні та любовні практики, у яких використовують подушку.

Перспективно й доцільно, на нашу думку, здійснити компаративне дослідження магичних та повсякденних практик, пов'язаних із пір'ям та подушками, у кількох етнічних груп ромів, або ромсько-слов'янської взаємодії у сфері сакралізації предметів щоденного побуту.

Література

1. Абраменко О. А. Очерки языка и культуры цыган Северо-Запада России (русска и лотфитка рома). – Санкт-Петербург : Аним, 2006. – 288 с.
2. Андроникова И. М. Эволюция жилища русских цыган / И. М. Андроникова // Советская этнография. – 1970. – № 4. – С. 31–45.
3. Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. / А. Ленчовська // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2(6). – С. 119–121

4. Смирнова-Сеславинская М. В. Цыгане. Происхождение и культура. Социально-антропологическое исследование / М. В. Смирнова-Сеславинская, Г. Н. Цветков. – Москва ; София : Парадигма, 2009. – 830 с.
5. Цветков Г. Н. Цыганский язык (романи) и его исследование в интегральном междисциплинарном поле «язык – человек, культура, общество». Автореф. дис. канд. филолог. наук: спец. 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Г. Н. Цветков, Российский университет дружбы народов. – Москва, 2011. – 20 с.
6. Черных А. В. Цыгане г. Перми: Очерки этнографии цыганского табора / А. В. Черных. – Пермь: Пермский государственный университет, 2003. – 66 с.
7. Язык цыганский весь в загадках: Народные афоризмы русских цыган из архива И. М. Андрониковой / Сост., подгот. текстов, вступ. ст. и справочный аппарат С. В. Кучепатовой. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2006. – 648 с.
8. Інтерв'ю Сторожко Т. з В. С.
9. Інтерв'ю Сторожко Т. з Л. Б.
10. Інтерв'ю Сторожко Т. з Р. Б.
11. USC Shoah Foundation Institute Archives, testimony no 49366.
12. USC Shoah Foundation Institute Archives, testimony no 49372.
13. USC Shoah Foundation Institute Archives, testimony no 49596.